

O'ZBEK TILIDA TURG'UN O'XSHATISHLAR SEMANTIKASI

Nuriniso Xoliqova

Alfraganus Universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlarning semantik xususiyatlari, ularning milliy-madaniy va kognitiv asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda turg'un o'xshatishlarning xalq tafakkuri, dunyoqarashi va estetik qarashlarini ifodalovchi muhim til birliklari sifatidagi o'rni yoritilgan. Ushbu birliklarning insonning tashqi ko'rinishi, jismoniy holati, ruhiy kechinmalari va axloqiy sifatlarini obrazli ifodalashdagi imkoniyatlari misollar asosida ochib beriladi. Maqolada turg'un o'xshatishlarning baholovchi, emotsional-ekspressiv va pragmatik xususiyatlari, shuningdek, ularning badiiy hamda og'zaki nutqdagi funksional-uslubiy imkoniyatlari tadqiq etilgan. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan turg'un o'xshatishlar xalqning konseptual tafakkuri va madaniy kodlarini aks ettiruvchi vosita sifatida baholanadi. Shuningdek, maqolada turg'un o'xshatishlarning tarixiy taraqqiyoti, grammatik shakllanishi, diskursdagi faollashuvi hamda zamonaviy nutqdagi semantik o'zgarishlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turg'un o'xshatishlar nafaqat tilning obrazlilik va ifodaviylik imkoniyatlarini kengaytiradi, balki o'zbek xalqining milliy mentaliteti, qadriyatlari va madaniy tajribasini aks ettiruvchi muhim lingvistik birlik hisoblanadi.

Kalit so'zlar: turg'un o'xshatishlar, semantika, o'zbek tili, obrazlilik, milliy-madaniy komponent, kognitiv tilshunoslik, konsept, baholovchi ma'no, ekspressivlik, pragmatika, lingvokulturologiya, frazeologik birliklar.

Til xalqning tafakkuri, madaniyati va milliy dunyoqarashini aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Ushbu tizimda turg'un birikmalar, xususan turg'un o'xshatishlar muhim o'rin egallaydi. O'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlar xalqning asrlar davomida shakllangan hayot tajribasi, estetik qarashlari va obrazli tafakkurini ifodalaydi. Ular nafaqat nutqning ta'sirchanligini oshiradi, balki tilning semantik boyligini ham namoyon etadi. Shu sababli turg'un o'xshatishlarning semantikasini o'rganish

zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Turg'un o'xshatishlar ma'no jihatdan yaxlit bo'lib, tarkibidagi so'zlarning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqib emas, balki umumlashgan obrazli ma'no asosida tushuniladi. Masalan, sherday jasur, toshday qattiq, suvday tiniq kabi birikmalarda o'xshatishning asosiy semantik yukini obraz tashkil etadi. Bu obrazlar insonning jismoniy, ruhiy yoki axloqiy xususiyatlarini jonli va aniq ifodalashga xizmat qiladi. Shuning uchun ham turg'un o'xshatishlar ko'pincha baholovchi semantikaga ega bo'ladi [1].

O'zbek tilida turg'un o'xshatishlar semantik jihatdan turli guruhlariga ajratiladi. Ulardan biri insonning tashqi ko'rinishi va jismoniy holatini ifodalovchi o'xshatishlardir. Masalan, oyday yuz, tog'day baquvvat, qorday oppoq kabi birikmalar insonning tashqi belgilarini obrazli tarzda tasvirlaydi. Bu turdagi o'xshatishlarda tabiat hodisalari va jonzoqlar asosiy manba bo'lib xizmat qiladi, bu esa xalq tafakkurida tabiat bilan inson o'rtasidagi yaqin bog'liqlikni ko'rsatadi.

Turg'un o'xshatishlarning yana bir muhim semantik guruhi insonning ichki holati va xarakterini ifodalovchi birliklardir. Masalan, qo'rqqanini quyonday, ayyorligini tulkiday, sabrini toshday ifodalash orqali insonning ruhiy va axloqiy sifatlari aniq va esda qolarli tarzda tasvirlanadi. Ushbu o'xshatishlar xalqning axloqiy mezonlari va qadriyatlarini ochib berishi bilan ahamiyatlidir, chunki ular ijobiy yoki salbiy baho berish vazifasini bajaradi.

O'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlar semantikasida milliy-madaniy komponent alohida o'rin tutadi. Ko'plab o'xshatishlar bevosita o'zbek xalqining turmush tarzi, urf-odatlar va tarixiy tajribasi bilan bog'liq. Masalan, oltinday aziz, nondek muqaddas, tog'day tayanch kabi o'xshatishlarda moddiy va ma'naviy qadriyatlar semantik jihatdan uyg'unlashadi. Bu birliklar til orqali milliy mentalitetning uzviy qismi sifatida namoyon bo'ladi [2].

Shuningdek, turg'un o'xshatishlar nutqda ekspressivlik va emotsionallikni kuchaytirish vazifasini bajaradi. Badiiy adabiyotda, publitsistikada va og'zaki nutqda ular fikrning ta'sirchanligini oshirib, tinglovchi yoki o'quvchida muayyan tasavvur va hissiyot uyg'otadi. Turg'un o'xshatishlarning semantik boyligi ularning ko'p qatlamli ma'noga ega ekanligi bilan belgilanadi, ya'ni ular bir vaqtning o'zida tasviriy,

baholovchi va emotsional ma'nolarni ifodalaydi.

Zamonaviy o'zbek tilida turg'un o'xshatishlar faol qo'llanilib, ayrim hollarda yangi ijtimoiy va madaniy sharoit ta'sirida semantik jihatdan boyib bormoqda. Ba'zi o'xshatishlar o'zining dastlabki obrazli ma'nosini saqlagan holda, yangi kontekstlarda yangicha semantik tus olmoqda. Bu holat turg'un o'xshatishlarning til tizimidagi dinamik xarakterini ko'rsatadi.

O'zbek tilida turg'un o'xshatishlar semantikasi tilning obrazlilik va ifodaviylik imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Ular xalqning dunyoqarashi, milliy madaniyati va estetik tafakkurini o'zida mujassamlashtirgan holda, nutqning mazmuniy va hissiy ta'sirini kuchaytiradi. Turg'un o'xshatishlarni semantik jihatdan o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslik uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega [3].

Turg'un o'xshatishlar semantikasini tahlil qilishda ularning kognitiv asoslari alohida e'tiborga loyiqdir. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaralganda, turg'un o'xshatishlar inson ongida mavjud bo'lgan konseptual modellarga tayangan holda shakllanadi. Masalan, kuch – tog', jasorat – sher, poklik – suv kabi tasavvurlar individual emas, balki jamoaviy ong mahsuli hisoblanadi. Shu bois turg'un o'xshatishlar nafaqat til birliklari, balki madaniy kod vazifasini ham bajaradi. Ular orqali xalqning atrof-muhitni idrok etish usuli, qadriyatlar iyerarxiyasi va dunyo manzarasi ifodalanadi.

Turg'un o'xshatishlarning semantik xususiyatlari ularning konnotativ ma'nosi bilan chambarchas bog'liq. Ko'plab o'xshatishlar asosiy nominativ ma'nodan tashqari ijobiy yoki salbiy bahoni ham o'z ichiga oladi. Masalan, tulkiday ayyor, bo'riday yirtqich kabi o'xshatishlarda salbiy konnotatsiya ustun bo'lsa, quyoshday mehribon, tog'day suyanchiq kabi birliklarda ijobiy baho yetakchi hisoblanadi. Ushbu baholovchi semantika nutqda so'zlovchining munosabatini ifodalashda muhim rol o'ynaydi va kommunikativ jarayonga subyektivlik unsurlarini olib kiradi.

Turg'un o'xshatishlar semantikasida funksional-uslubiy jihat ham muhim ahamiyatga ega. Ular ko'proq badiiy nutq va og'zaki so'zlashuv uslubida faol qo'llanilib, ilmiy yoki rasmiy uslubda cheklangan holda ishlatiladi. Badiiy matnda turg'un o'xshatishlar obraz yaratish, qahramon xarakterini ochish va voqea-hodisaga

emotsional rang berish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Og‘zaki nutqda esa ular tezkor baho berish va fikrni ixcham, lekin ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi [4].

Turg‘un o‘xshatishlarning yana bir muhim semantik xususiyati ularning barqarorligi va variativligi o‘rtasidagi muvozanatda namoyon bo‘ladi. Asosiy struktura va obraz saqlangan holda, ayrim hollarda komponentlar almashishi yoki kuchaytiruvchi unsurlar qo‘shilishi mumkin. Masalan, toshday qattiq o‘xshatishi nutqiy vaziyatga qarab temirday qattiq shaklida ham qo‘llanadi. Bu holat turg‘un o‘xshatishlarning qat’iy qolipga qamalib qolmaganini, balki til tizimida ma’lum darajada moslashuvchan ekanini ko‘rsatadi.

Zamonaviy nutqda turg‘un o‘xshatishlar semantikasida pragmatik omilning kuchayib borishi kuzatiladi. Ommaviy axborot vositalari, publitsistika va internet nutqida turg‘un o‘xshatishlar ko‘pincha kinoya, istehzo yoki mubolag‘a maqsadida qo‘llanadi. Bu jarayonda ularning dastlabki obrazli ma’nosi saqlangan holda, yangi kontekstda qo‘shimcha pragmatik ma’no yuzaga keladi. Natijada turg‘un o‘xshatishlar zamonaviy nutq ehtiyojlariga moslashib, semantik jihatdan yanada boyib boradi.

Shu tariqa, turg‘un o‘xshatishlar semantikasi faqatgina leksik yoki frazeologik hodisa sifatida emas, balki kognitiv, madaniy va pragmatik omillar bilan uzviy bog‘liq murakkab til hodisasi sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning mazmuniy tahlili o‘zbek tilining obrazli tafakkur imkoniyatlarini chuqurroq anglash, milliy dunyoqarash va nutq madaniyatini ilmiy asosda yoritish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi [5].

Turg‘un o‘xshatishlar semantikasini chuqurroq anglashda ularning diaxronik (tarixiy) rivoji muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilidagi ko‘plab turg‘un o‘xshatishlar qadimgi turkiy davrga borib taqaladi va asrlar davomida shaklan deyarli o‘zgarmagan holda semantik jihatdan barqarorlikni saqlab kelmoqda. Bunday o‘xshatishlar xalq og‘zaki ijodi, dostonlar, maqollar va mumtoz adabiyot orqali avloddan avlodga o‘tgan. Ularning uzoq tarixiy taraqqiyoti semantik yadroning mustahkamligini, ya’ni asosiy obraz va baholovchi ma’noning barqarorligini ta’minlagan. Shu bilan birga, ayrim turg‘un o‘xshatishlarda davr talabi bilan bog‘liq semantik siljishlar ham kuzatiladi, bu esa tilning tirik va harakatchan tizim ekanini ko‘rsatadi.

Turg‘un o‘xshatishlar semantikasida grammatik shakllanish masalasi ham

alohida e'tiborga loyiqdir. O'zbek tilida o'xshatishlar ko'pincha -day, -dek, -kab i, singari, go'yo kabi vositalar orqali ifodalanadi. Ushbu grammatik ko'rsatkichlar nafaqat o'xshatish munosabatini bildiradi, balki semantik nozikliklarni ham yuzaga chiqaradi. Masalan, -day qo'shimchasi bilan yasalgan o'xshatishlar ko'proq qat'iy va aniq bahoni ifodalasa, go'yo yoki singari yordamida tuzilgan birliklarda ehtimollik, taxmin yoki yumshoqlik semantikasi kuchliroq seziladi. Bu holat turg'un o'xshatishlarning semantik qatlamida grammatik vositalarning faol ishtirokini ko'rsatadi.

Turg'un o'xshatishlarning semantik xususiyatlari diskursiv muhitga bog'liq holda ham turlicha namoyon bo'ladi. Bir xil o'xshatish turli nutq vaziyatlarida turlicha ta'sir kuchiga ega bo'lishi mumkin. Masalan, og'zaki muloqotda qo'llangan o'xshatish tezkor va emotsional ta'sir ko'rsatsa, badiiy matnda u obrazni chuqurlashtirish va estetik yuklama berish vazifasini bajaradi. Publitsistik diskursda esa turg'un o'xshatishlar ko'pincha ijtimoiy hodisalarga baho berish, tanqid yoki maqto'vni kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Demak, o'xshatish semantikasi doimo nutq muhitida qayta faollashadi [6].

Shuningdek, turg'un o'xshatishlar semantikasida gender va ijtimoiy tasavvurlar aks etishini ham kuzatish mumkin. Ayrim o'xshatishlar ko'proq erkak yoki ayol obraziga nisbatan qo'llanib, jamiyatdagi an'anaviy rollar va stereotiplarni ifodalaydi. Masalan, erkaklarga nisbatan kuch, jasorat bilan bog'liq o'xshatishlar ko'p uchrasa, ayollarga nisbatan noziklik, go'zallik yoki muloyimlikni ifodalovchi o'xshatishlar keng tarqalgan. Bu holat turg'un o'xshatishlarning semantik qatlamida ijtimoiy ong va madaniy qarashlar mujassam ekanini ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlar semantik jihatdan boy va ko'p qatlamli bo'lib, tilning obrazlilik hamda ifodaviylik imkoniyatlarini kengaytiradi. Ular insonning jismoniy, ruhiy va axloqiy sifatlarini aniq va ta'sirchan tarzda ifodalash bilan birga, milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarni ham aks ettiradi. Turg'un o'xshatishlarning baholovchi va emotsional ma'nolari nutqning ta'sirchanligini oshiradi hamda badiiy va og'zaki nutqda muhim uslubiy vosita sifatida xizmat qiladi. Ushbu birliklarni semantik jihatdan o'rganish o'zbek tilshunosligi uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 2006. – 384 b.
2. Mirzayev I. O'zbek tilida frazeologiya masalalari. – Toshkent: Fan, 2008. – 216 b.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 312 b.
4. Vinogradov V. Русский язык. Лексикология и фразеология. – Москва: Наука, 2016. – 312 с.
5. Kunin A. Курс фразеологии современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 2016. – 381 с.
6. Botirova, S. (2020). Forming patriotic spirit within pedagogical education cluster. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 5(10), 200-205.
7. Botirova, S. I. (2024). LANDSCAPE IN SHORT ART. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 5(06), 38-44.
8. Isamiddinova, B. S. THE STREAM-OF-CONSCIOUSNESS TECHNIQUE IN NONTRADITIONAL NOVELLAS: NEW STYLISTIC EXPLORATIONS IN UZBEK LITERATURE.
9. Botirova, S. (2025, November). AKADEMIK LITSEYDA O'ZBEK TILI O'QITISHNING AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY USULLARI. In *Conferences* (Vol. 1, No. 01).
10. Gulmuradova, J. N. (2025). XORIJIY TILLARNI O'RGANISHDA TIL KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH. *Indexing*, 1(1), 86-90.
11. Jurayeva, N. (2025). HOSIYAT BOBOMURODOVA SHE'RIYATINING POETIK XUSUSIYATLARI. *Indexing*, 1(1), 91-95.
12. Juraeva, N. G. (2021). Observation of the poetic unity of the verse in the poetry of Muhammad Riza Ogahi. *International Journal of Linguistics, Literature and Culture*, 7(4), 293-302.
13. Jurayeva, N., Küçük, S., Soyer, A., & Kaba, H. (2025). Xorazm Shevalari O'g'uz Lahjasi Leksikasida Murakkab Tarkibli Dialektal Birliklarning O'rni.
14. Saparniyazova, M. (2022). Fononeymlar: tilda nom yaratishning fonetik xususiyatlari. *Uzbekistan language and culture*, 5(1).
15. Ibragimova, D., & Mirzanazarova, G. (2023). Technologies for the formation of intelligence and the manifestation of talent of primary school students. *Modern Science and Research*, 2(5), 1073-1076.
16. Dildora, I. (2023). TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF INTELLIGENCE AND THE MANIFESTATION OF TALENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS.